

ТЕОРЕТИКО-СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Главацька Ольга Леонідівна
м.Тернопіль

В статті обґрунтовано поняття "соціальний захист" та висвітлено сутнісну характеристику соціального захисту в межах соціальної сфери. Подано систему соціального захисту в Україні. Представлено структурно-діяльнісну модель системи соціального захисту населення.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна сфера, соціальний працівник.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Вивчення сучасного суспільства потребує з'ясування природи, характеру та механізмів процесів, що відбуваються в усіх основних сферах його життя. Аналіз ситуації свідчить, що змін зазнає вся система, всі види суспільних відносин, тобто перетворення носять загальний, всеохоплюючий характер.

Погіршення всіх показників української популяції (зниження народжуваності, середньої тривалості життя, зростання дитячої та материнської смертності тощо), житлової ситуації в країні, зубожіння та різка поляризація доходів населення і, відповідно, зменшення забезпеченості соціально-культурними послугами, наростання проблем, пов'язаних з комунальним та транспортним обслуговуванням, формування негативного емоційного фону – все це породжує конфліктний соціальний простір, створює умови для подальшої дезінтеграції суспільства, заважає засвоєнню населенням нових моделей поведінки [2; 7]. У такій ситуації дуже важливо об'єктивно оцінити масштаби і глибину погіршення фізичного і морального здоров'я населення, що відбувається: падіння рівня життя, зростання безробіття, зниження освітнього і професійно-кваліфікаційного потенціалу кадрів, мотивації праці. Особливої уваги потребує покращання рівня життя літніх і старих людей, що втрачають реальні можливості домогтися підвищення свого статусу.

Слід погодитися з думкою тих аналітиків, які вважають, що вирішення проблем, які назріли, слід шукати на шляху становлення України як правової та соціальної держави. Ці положення зафіксовані в Конституції України, де в ст.1 зазначено, що "Україна є суверена і незалежна, демократична, соціальна, правова держава" [6, с.4]. Ця теза розширюється у ст.3, де вказано: "Людина, її життя, здоров'я і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави" [6, с.4]. Однак декларування цих прав передбачає їх наповнення відповідним змістом, а головне – надійними гарантіями реалізації. Виконати ці вимоги неможливо без формування розвиненої соціальної сфери та дієвої системи соціального захисту, які складають фундамент для побудови соціальної держави. В широкому сенсі йдеться про систему соціальних відносин, при яких індивід здатний самостійно піклуватися про себе, створювати умови для власної життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Системна основа розробки проблем соціальної сфери, включаючи з'ясування її сутності та змісту, була закладена, передусім, в роботах О.Конта. Теорії суспільства, що заклали основу досліджень соціальної сфери, одержали свій розвиток у роботах вітчизняних вчених, таких як А.Богданов, М.Данилевський, П.Лавров, Л.Мечников, М.Михайловський, П.Новгородцев, А.Стронін та ін.

Вивченню соціальних аспектів старіння присвячені роботи О.Богомольця, О.Нагорного, М.Бедного, В.Никитенко, Н.Сачук, Н.Паніної та ін. Філософські аспекти старіння, старості та довголіття аналізуються у працях І.Давидовського, В.Нікітіна, В.Фролькіса, Д.Чеботарьова, В.Альперовича.

У розробку методологічних та теоретичних питань сутнос-

ті, змісту, закономірностей розвитку соціального захисту та реалізації соціальної політики в період становлення незалежності України вагомий внесок зробили такі вітчизняні вчені, як А.Андрющенко, В.Бакіров, І.Бондар, С.Войтович, Л.Гончарук, В.Городяненко, М.Долішній, О.Куценко, Н.Паніна, В.Пилипенко, М.Шульга, І.Сирота, В.Соболев, В.Тарасенко та ін.

Ряд робіт присвячені економічним та правовим аспектам системи соціального забезпечення старих людей (В.Андреев, В.Ачаркін, А.Козлов, М.Ланцев, Я.Фогель та ін.).

Виявленню соціальних причин захворювання населення старшого віку та визначенню його потреби у соціальному захисті присвячені дослідження Л.Авербух, Ю.Алабовського, Н.Деркач, М.Потехіної, З.Ревуцької та ін. Тому соціальний захист населення набуває сьогодні актуальності як з наукових, так і з практичних позицій.

Перехід суспільства на шлях трансформації викликав протиріччя між підвищеними потребами населення в соціальному захисті, зумовлені зниженням якості життя в умовах трансформаційних перетворень і неможливістю задовольнити ці потреби через недостатність матеріально-фінансових ресурсів, а також відсутність чіткої концепції соціального захисту. На сучасному етапі для розв'язання цього протиріччя зусилля суспільства повинні бути спрямовані на формування зовсім іншого принципу функціонування соціальної політики держави і, зокрема, системи соціального захисту громадян. Ці питання сьогодні є чи не найбільш важливими і тому широко дискутуються не тільки в науковій літературі, але й у засобах масової інформації, на рівні міжособистісного спілкування тощо. В пошуках скорішого вирішення завдань підвищення рівня соціального захисту населення вітчизняні законодавці звертаються до зарубіжного досвіду в цій сфері. На його основі вони прагнуть виробити стратегію соціального розвитку України в період реформування економіки.

Формулювання мети статті. Метою статті є розкриття сутності соціального захисту населення в межах соціальної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Актуальність вирішення цієї проблеми посилюється і тим, що зараз в державі необхідно сформувати та здійснювати таку соціальну політику, яка пом'якшить негативні та посилить позитивні впливи зрушень в економіці на матеріальне становище населення, збалансує потреби розвитку соціальної сфери та економічні можливості країни, соціальні проблеми та ринкові вимоги і дозволить виділити необхідні ресурси для задоволення суспільних потреб, надання допомоги людям, допоможе відповісти на питання про сутність головних змін та їх вплив на розвиток нашого суспільства.

Дослідники констатують, що становлення соціальної сфери суспільства – поруч з матеріально-виробничою, політичною, культурно-духовною сферами у всій цілісності причинно-наслідкового ланцюга зв'язків – є результатом історичного процесу [3]. Соціальна сфера представляє собою специфічну галузь зв'язків та відносин, які складаються між суб'єктами суспільної життєдіяльності. Вона включає в себе всю сукупність умов та факторів, що забезпечують відтворення, розвиток, вдосконалення взаємодіючих суспільних груп та індивідів. В кожному суспільстві є конкретні особливості функціонування соціальної сфери, які виступають результатом унікального розвитку, особливостей культури, природно-географічних умов даної країни [12; 13]. Але є і соціальні універсали, які визначаються базисними потребами людини (потребою в їжі, теплі, відпочинку, підтриманні здоров'я тощо). Становлення та розвиток соціальної сфери в кожному конкретному суспільстві, з одного боку, підкорялося об'єктивним закономірностям, з іншого боку, детермінувалося багатьма унікальними обставинами, властивими даному соціуму. При цьому ступінь розвиненості соціальної сфери та соціального захисту населення свідчить про рівень цивілізованості суспільства [8].

Оскільки в Конституції України наша держава визначається як соціальна, безперечно, суспільству слід обрати найбільш прийнятну для нього модель соціальної держави, вихідні ознаки якої були сформульовані німецьким вченим Ф.Фабриціусом і охоплюють, відповідно:

- обов'язок держави піклуватися про все населення і, особливо, про групи, які перебувають у важкому соціально-економічному стані;
- обов'язок держави урівноважувати протилежні інтереси й давати усім громадянам пристойно жити;
- бажання і обов'язок та повноваження держави створювати соціальний порядок;
- обов'язок населення брати участі у розв'язанні суспільних проблем [9, с.86].

Поняття "соціальний захист" по різному розглядається в окремих країнах і організаціях. Інколи в це поняття включають все, що стосується соціальних умов існування людини, наприклад: здоров'я навколишнє середовище, турбота про дітей, вирішення житлових проблем тощо [3; 7; 10]. Нерідко соціальний захист розуміють значно вужче. Мається на увазі пенсійне питання, турбота про непрацюючих, захист маргінальних груп населення [1].

Для визначення сутності поняття "соціальних захист" вважаємо за потрібне розглянути зміст категорії "соціальна сфера", оскільки традиційно у науковому дискурсі вони досить тісно пов'язані.

Аналізом встановлено, що існує два протилежних тлумачення поняття "соціальна сфера суспільства". Згідно з першим, соціальна сфера ототожнюється з підсистемою суспільства, яка забезпечує відтворення необхідної якості життя населення, духовний та інтелектуальний розвиток людей [2; 4; 14]. Альтернативний підхід під соціальною сферою розуміє систему відносин, які формують суспільні нерівності і, в кінцевому рахунку, соціальну структуру суспільства [4]. Дослідники Г.Осадча, С.Шавель, В.Ковальов розглядають соціальну сферу в якості самостійної підсистеми суспільства та пов'язують її, насамперед, з соціальним відтворенням населення як диференційованої сукупності взаємодіючих соціальних суб'єктів. Так, С.Шавель пропонує наступне визначення даного поняття: "Соціальна сфера – простір відтворення повсякденного життя, розвитку та самоздійснення людини як особистості" [14, с.17]. В.Ковальов вважає, що соціальна сфера – це відносно стала система зв'язків і відносин між взаємодіючими суб'єктами і всіма іншими елементами, що складають суспільство як історично сформовану цілісність. Окрім суб'єктів, він включає в соціальну сферу також широкую сукупність соціальних умов і факторів, що забезпечують життєдіяльність суспільних груп і індивідів, їх відтворення, розвиток, вдосконалення [5, с.29].

З точки зору Г.Осадчої, соціальна сфера представляє собою цілісну підсистему суспільства, яка постійно змінюється, породжену об'єктивною потребою суспільства у безперервному відтворенні суб'єктів соціального процесу. Це стійка галузь діяльності людей по відтворенню свого життя, простір реалізації соціальної функції суспільства [10, с.65]. На наш погляд, теорія соціальної сфери, запропонована цією російською дослідницею, є однією з найбільш ґрунтовних та логічно послідовних концепцій першого напрямку. На думку Г.Осадчої, виділення соціальної сфери як однієї з фундаментальних сфер суспільного життя правомірне, оскільки це відповідає загальноприйнятому критерію

– певному виду діяльності та специфіці суспільних відносин, що складаються при її здійсненні. В якості такої субстанційної основи соціальної сфери дослідниця розглядає діяльність із відтворення дійсного життя і регулюванню соціальних відносин між суб'єктами даної діяльності. Вона стверджує, що тільки соціальна сфера, на відміну від інших сфер життєдіяльності суспільства, має в якості основної функції відтворення цілісної сукупності диференційованих суб'єктів в рамках суспільства як єдиної соціальної системи. Функціями ж інших сфер є виробництво матеріальних благ, політичних ідей, духовно-моральних цінностей і норм поведінки, гармонізація інтересів різних груп населення [10, с.92-93].

В концепції Г.Осадчої соціальна сфера виступає як надзвичайно складне та багатовимірне явище суспільного життя, яке має відносну самостійність, специфічні закономірності свого розвитку, функціонування та побудови, що дозволяє виділити її в якості соціологічної категорії та самостійного об'єкту вивчення [10, с.19]. Ця сфера охоплює інститути сім'ї, освіти та виховання, праці та зайнятості, соціального захисту, домашнього господарства, матеріального та духовного споживання, охорони здоров'я та спорту, науки, культури, мистецтва, дозвілля тощо.

Виходячи з такого тлумачення, головною функцією соціальної сфери виступає функція соціального відтворення різноманітних верств та груп населення в їх цілісності як суб'єктів історичного процесу, а також їх всебічного життєзабезпечення. Разом з тим, ця важлива функція соціальної сфери представляє собою інтегративний результат реалізації сукупності часткових функцій всіх компонентів усередині системи. Специфіку процесу соціального відтворення характеризують похідні функції соціальної сфери, серед яких виділяють наступні: соціорегулятивну, соціоадаптаційну, соціопродуктивну, соціокультурну, соціодинамічну, соціозахисну [10, с.117].

Значний інтерес представляє аналіз сутності соціозахисної функції соціальної сфери. У світлі такого підходу соціозахисна функція соціальної сфери визначається як така, що забезпечує соціальні гарантії та права, соціальної допомоги та підтримку непрацездатним верствам населення та виражається в системі показників, що характеризують ступінь соціальної захищеності людей (рівень прожиткового мінімуму, кількість населення, яке знаходиться за межею бідності, кількість та якість послуг, що забезпечують задоволення важливих потреб суб'єктів соціальної сфери). В межах даного тлумачення соціальної сфери соціальний захист виступає в якості її складової частини – соціального інституту, який відповідає за виконання соціозахисної функції соціальної сфери. Виходячи з цього, соціальний захист, на наш погляд, правомірно визначати як соціальний інститут в складі соціальної сфери, який через систему законодавчих, економічних, соціальних і соціально-психологічних гарантій забезпечує задоволення потреби в соціальній допомозі і захисті шляхом дотримання найважливіших соціальних прав і досягнення прийнятного рівня життя людини. Тобто, соціальний захист включає в себе систему заходів, здійснюваних суспільством та його різноманітними структурами, з метою надання гарантованих мінімально достатніх умов життя та підтримки життєдіяльності людини. На сьогоднішній день функціонує така система соціального захисту в Україні (див. табл.1). Структурно-діяльна модель системи соціального захисту населення подана на рисунку 1.

Таблиця 1.

Система соціального захисту

Система соціального страхування	<ul style="list-style-type: none"> • пенсії (фінансується через Пенсійний фонд та Фонд соціального страхування); • допомога по безробіттю (фінансується через Фонд зайнятості); • система короткотермінових грошових допомог при хворобі, при народженні дитини (фінансується через Фонд соціального страхування та Пенсійний фонд); • допомога у разі нещасного випадку на виробництві.
---------------------------------	--

Універсальні системи	<ul style="list-style-type: none"> • державна система охорони здоров'я (фінансується через місцеві та державний бюджети); • державна система освіти (фінансується через місцеві та державний бюджети); • допомога на поховання (фінансується через Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування, Фонд зайнятості, місцеві бюджети); • соціальний захист осіб, які постраждали в результаті аварії на ЧАЕС.
Система соціальних допомог	<ul style="list-style-type: none"> • допомога сім'ям із дітьми (фінансується через Пенсійний фонд та Фонд соціального страхування, місцеві та державний бюджети); • різного роду допомоги (грошові, натуральні); • пільги по оплаті; • соціальне обслуговування (система інтернатних установ та територіальних центрів).
Система адресних соціальних допомог	<ul style="list-style-type: none"> • державні програми дотацій і житлових субсидій (фінансується через державний бюджет); • окремі види допомоги сім'ям із дітьми (фінансується через Пенсійний фонд та Фонд соціального страхування, місцеві та державний бюджети); • адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям.
Пільги як переважне право	
Соціальний захист через недержавні організації	
Соціальна допомога з фондів підприємств	

Рис. 1. Структурно-діяльнісна модель системи соціального захисту населення

Таким чином, різні підходи до розуміння соціальної сфери обумовлюють вибір різних акцентів у визначеннях соціального захисту. Якщо соціальна сфера розглядається як окрема підсистема суспільства, то соціальний захист виступає як її складовий елемент, соціальний інститут, що відповідає за здійснення захисної функції соціальної сфери. В разі ж тлумачення соціальної сфери як певної соціальної якості, властивої основним підсистемам суспільства, проблеми соціального захисту розглядаються в першу чергу як об'єкт управлінського впливу, тобто соціальний захист визначається як один з напрямків соціальної політики держави, тобто сукупність інституційних утворень та соціальних практик, спрямованих на забезпечення задоволення потре-

би людей у соціальній допомозі й захисті шляхом дотримання найважливіших соціальних прав і досягнення прийнятого рівня життя членів суспільства.

Основоположним документом в міжнародному праві з питань соціального захисту людей літнього віку прийнято вважати Конвенцію Міжнародної організації праці (МОП) №102 про мінімальні норми соціального забезпечення. Саме в ній міститься перелік основних видів соціального захисту: медичне обслуговування, допомога по безробіттю, пенсії за віком та ін. [11, с.14].

Спираючись на аналіз базових політико-правових документів в цій галузі, до загальних демократичних принципів соціального захисту можна віднести такі:

• комплексність, яка означає, що система соціального захисту повинна формуватися не на основі епізодичних, розрізнених, разових рішень з поліпшення матеріального добробуту окремих соціальних груп, а як сукупність норм (гарантій), які надаються суспільством кожному члену й забезпечують дотримання його найважливіших соціальних прав;

- загальнодоступність, тобто гарантія соціальної підтримки і захисту всім без виключення громадянам;
- законність і відповідність державним стандартам;
- диференційований підхід (адресність). У відповідності з цим принципом необхідно виділяти категорію непрацездатних громадян, для яких акцент у соціальному захисті доцільно робити на гарантії переважного користування суспільними фондами споживання;
- пріоритет сприяння громадянам, що знаходяться в ситуації, яка загрожує їхньому здоров'ю та життю;
- сприяння соціальній реабілітації й адаптації;
- профілактична спрямованість – забезпечити певний рівень життя категоріям громадян, що є об'єктами соціального захисту, щоб в результаті вжитих заходів вони могли самі заробляти собі на життя і почували себе повноцінними членами суспільства;
- солідарність, оптимальність, відповідальність людини;
- гнучкість (розміття видів допомоги і послуг);
- гуманність, доброзичливість, дотримання конфіденційності [8; 9].

В основі соціального захисту в нашому суспільстві лежить система державних соціальних гарантій для кожного члена суспільства, що закріплена Пактом про економічні, соціальні і культурні права людини, прийнятим ООН у 1966 р. з ініціативи СРСР.

Конституція України увібрала у себе основні положення Конвенції та Пакту, обумовивши такі права громадян, як право на працю і заробітну плату (ст. 43); на соціальний захист, що включає право громадян на забезпечення їх у разі втрати працездатності, вимушеного безробіття, а також в старості (ст. 46); на житло, яке може бути надано громадянам, які потребують соціального захисту безоплатно або за доступну для них плату (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) [6, с.7-8].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Сьогодні в Україні є нагальна необхідність виконання основних функцій соціального захисту, а також існування певного історичного підґрунтя для формування нових інституцій у вигляді елементів колишньої системи соціального забезпечення. Державою робляться певні кроки в напрямку створення фундаменту соціального захисту людей літнього віку в наступних формах:

- поступово створюється законодавча база, метою якої є поєднання основних принципів та засад соціального захисту літніх людей в умовах ринкової економіки та механізму їх здійснення в реальних умовах українського суспільства;
- державою останнім часом здійснюються заходи із створення такої системи соціального забезпечення, яка б відповідала європейським стандартам;
- розробляються й фінансуються, у межах можливостей бюджету, інституціоналізовані стратегії соціального захисту.

Перспективами подальшого розгляду питання може бути визначення шляхів соціального захисту людей літнього і старого віку.

Література

1. Величко О. Соціальний захист населення в системі бюджетного забезпечення / О.Величко // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 6. – С. 40-43
2. Головаха Є.І. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування / Є.І.Головаха, Н.В.Паніна / Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2001. – С.188-200
3. Жернаков В.В. Соціальне партнерство як форма реалізації соціально-трудових відносин / Володимир Володимирович Жернаков // Соціальний захист. – 1999. – № 7. – С.53-58
4. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Татьяна Ивановна Заславская. – М.: Дело, 2002. – 568 с.
5. Ковалёв В.Н. Социология социальной сферы / В.Н.Ковалёв. – М.: Наука, 1993. – 167с.
6. Конституція України. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 1996. – 48 с.
7. Макаренко В.А. Проблеми трансформації соціальної сфери в сучасному українському суспільстві / Віра Анатоліївна Макаренко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, 2001. – С.299-304
8. Макаренко В.А. Сучасні теоретичні підходи до аналізу соціальної сфери міста / Віра Анатоліївна Макаренко // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – С.91-94
9. Никитина В.В. Необходимость и проблемы разработки в социологии категории "социальность" / Вера Викторовна Никитина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2001. – С.30-35
10. Осадчая Г.И. Социология социальной сферы / Галина Ивановна Осадчая. – М.: Изд-во МГСУ "Союз", 1999. – 279 с.
11. Смоленська В. Правові основи соціального захисту трудящих / В.Смоленська // Праця і зарплата. – 1996. – № 21. – С.14-15
12. Социальная работа как профессия (аналитический обзор) // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 66-69.
13. Україна. Національний звіт з людського розвитку 2008. Сила суспільної взаємодії. – К.: ПРООН, 2008. – 113 с.
14. Шавель С.А. Социальная сфера общества и личность / Сергей Александрович Шавель. – Мн.: Наука и техника, 1988. – 166 с.

В статтю обосновано поняття "социальная защита" і освітлена суттєва характеристика соціальної захисту в рамках соціальної сфери. Представлена система соціальної захисту в Україні, а також структурно-діяльністьна модель системи соціальної захисту населення.

Ключевые слова: социальная защита, социальная сфера, социальный работник.

The author of the article has considered the term "social protection" and highlighted the essential characteristics of social protection within the social sphere. A system of social protection of Ukraine has been analysed. The structural and activity model of social welfare system has been disclosed.

Keywords: social protection, social affairs, social worker.